

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30ης ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1939

ΑΚΜΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΜΗ ΕΝ ΤΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ:

ΛΟΓΟΣ ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΤΗΣ 30ης ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1939

ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ

ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΑΤΕ,

Συμφώνως πρὸς τὸ 80^{ον} ἄρθρον τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, καθ' ὃ, κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τοῦ Δεκεμβρίου, ὁ πρόεδρος «πραγματεύεται, εὐλόγητος δι' ὅλους, θέμα τῆς εἰδικότητος αὐτοῦ», ἔχω τὴν τιμὴν νὰ πραγματευθῶ σήμερον τὸ θέμα «ἀκμὴ καὶ παρακμὴ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ».

Ἡ γεγραρὰ ἡμῶν ὀρθόδοξος ἑλληνικὴ ἐκκλησία δικαίως σεμνύνεται διὰ τὴν ἀρχαιοπρέπειαν αὐτῆς, ὡς καὶ διὰ τὴν προσήλωσίν της εἰς τὰς ἱερὰς παραδόσεις. Ἡ ἀρχαιοπρέπεια ὅμως αὕτη, ὡς καὶ ἡ ἐμμονὴ εἰς τὰς ἱερὰς παραδόσεις, πολλάκις παρεξηγήθη ὑπὸ ἑτεροδόξων, οἵτινες ἐθεώρησαν τὴν ἐκκλησίαν μας ὡς εὐρισκομένην ἐν πλήρει παρακμῇ, ἀκίνητον καὶ νεκράν, ἀνίκανον νὰ παρακολουθήσῃ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ συγχρόνου ὕγιους πολιτισμοῦ καὶ συνεπῶς μὴ δυναμένην νὰ ἐμφυσησῇ πραγματικὴν θρησκευτικὴν ζωὴν καὶ νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῶν πιστῶν, ἀπλῶς κοινωνίαν λατρείας, ἄνευ ἄλλων ἰδεωδῶν καὶ κατευθύνσεων.

Εἰς τὴν πλάνην ταύτην περιέπεσαν πολλοὶ τῶν ἀλλοδόξων, ἐν οἷς καὶ σπουδαιότατοι κατὰ τὰ ἄλλα ἐπιστήμονες, διότι, θέτοντες ὡς κριτήρια τῆς ἐκκλησίας μας πηγὰς δευτερευούσης ὅπως σημασίας ἢ ἀποβλέποντες εἰς ἐποχὰς καταπτώσεως, ἔκριναν τὴν ἐκκλησίαν μας οὐχὶ ἐκ τῶν αἰδίων αὐτῆς ἀρχῶν καὶ τοῦ αἰδίου αὐτῆς πνεύματος, ἀλλ' ἐκ δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν, κατὰ τὰς ὁποίας, φυσικῶ τῷ λόγῳ,

πρὸς τῇ γενικῇ καταπτώσει καὶ τῇ ἐπικρατήσει τῆς ἀμαθείας καὶ δεισιδαιμονίας, ὑφίσταται καὶ ἡ ὑγιῆς θρησκευτικῇ ἀντίληψις μείωσιν καὶ παρεκκλίσιν, παρὰ τὴν παρατηρουμένην αὔξησιν τῆς τυπολατρείας.

Ἡ πλάνη αὕτη εὐτυχῶς ἤρξατο ἤδη διαλυομένη εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον τῆς Δύσεως, ἰδίως χάρις εἰς τὴν ἐργασίαν τῆς νεωτέρας ὀρθοδόξου θεολογίας, καὶ μάλιστα τῆς ἑλληνικῆς¹, ὡς καὶ χάρις εἰς τὰ παγκόσμια θεολογικὰ συνέδρια, ἅτινα ἐδημιούργησαν ἐπαφὴν καὶ γνωριμίαν μεταξύ ἄλλοδόξων καὶ ἡμετέρων ἐπιστημόνων, διὰ τῶν ὁποίων ἤρθησαν πολλὰ ἔσφαλμένα ἀντιλήψεις.

Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν ἄλλοδόξων, δυστυχῶς καὶ πολλοὶ τῶν ὁμοδόξων, παρεξηγοῦντες τὴν ἀρχαιοπρέπειαν τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας καὶ τὴν προσήλωσιν αὐτῆς εἰς τὴν ἱερὰν παράδοσιν, φαντάζονται ὅτι αὕτη δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐμμένῃ εἰς τὴν μαρτυρουμένην ἱερὰν παράδοσιν, ἣτις εἶναι ὅτι πάντοτε, πανταχοῦ καὶ ὑπὸ πασῶν τῶν χριστιανικῶν γενεῶν ἐπιστεύθη, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅτι κατὰ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων, καὶ κατ' αὐτοὺς ἔτι τοὺς χρόνους τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας, παρενεβλήθη, ἢ καὶ ὅτι ἀπλῶς ἐθεολογήθη, καὶ νομίζουσιν ὅτι πᾶσα ἐκκαθάρισις τῶν παρεμβλήτων στοιχείων, πᾶσα διόρθωσις, πᾶσα ἀνακαίνισις καὶ ὑγιῆς ἐξέλιξις εἶναι παρέκκλισις ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ συνεπῶς ἀποκρουστέα. Καὶ τοιοῦτοτρόπως οἱ οὕτω φρονοῦντες, ἀποδεχόμενοι πᾶσαν κίνησιν, πρόοδον καὶ ἐξέλιξιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὡς ἀδύνατον, θεωροῦν κατ' οὐσίαν τὴν ἐκκλησίαν ὡς νεκράν, ἐφόσον πᾶς ζῶν ὀργανισμὸς κινεῖται καὶ ἐξελίσσεται.

Ἐπειδὴ ἡ πλάνη αὕτη ἐξακολουθεῖ ὑφισταμένη σήμερον ἔτι καὶ παρ' ἀνθρώποις μορφώσεως καὶ καλῆς πίστεως, νομίζομεν ὅτι δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπος ἡ ἐξέτασις τοῦ ζητήματος τούτου: εἶναι ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία ἀποτετελεσμένον καὶ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον ἔτι ὄλον, ἀνεπίδεκτον κινήσεως καὶ ἐξελίξεως, ἢ τοῦναντίον, ἡ ἐκκλησία, ἐμμένουσα σταθερῶς καὶ ἀκλονήτως εἰς τὴν παραδοθεῖσαν πίστιν, εἶναι ἐπιδεκτικὴ, ὡς ζῶν ὀργανισμὸς, κινήσεως, προόδου καὶ κανονικῆς ἐξελίξεως, συνδυάζουσα τοιοῦτοτρόπως ἀρμονικῶς συντηρητικὴν καὶ πρόοδον, πρὸς ἀποφυγὴν τόσον τοῦ θρησκευτικοῦ μηχανισμοῦ, ὅποιον συνεπάγεται ἡ μονομερῆς συντηρητικότης, ὅσον καὶ τῆς ψευδοῦς προόδου, ὅποιαν συνεπάγεται ἡ μονομερῆς ἐλευθεροφροσύνη²;

Πρὸς λύσιν τοῦ τεθέντος ζητήματος, δεόν νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι εἰς τὴν

¹ Πρβλ. καὶ ἐμὰς πραγματείας: Εἶναι ἡ ὀρθόδοξος ἑλληνικὴ ἐκκλησία μόνον κοινωνία λατρείας; Ἀθήναι 1904.—Σύμβολα καὶ συμβολικὰ βιβλία, Ἀθήναι 1919.—Die griechische Kirche und ihr Verhältnis zu den anderen Kirchen (ἐν *Zeitschrift für systematische Theologie*, Berlin 1938, σ. 227-238).

² Πρβλ. ΖΗΚΟΥ Δ. ΡΩΣΗ, Σύστημα δογματικῆς τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς ἐκκλησίας, Ἀθήναι, 1903, σ. 452.

θρησκείαν, ἥτις εἶναι ἡ σχέσις τῆς θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, εἶναι προφανές ὅτι συνεργοῦν δύο παράγοντες, ὁ θεῖος καὶ ὁ ἀνθρώπινος. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων παραγόντων δέον νὰ γίνεται σαφῆς διάκρισις, ὥστε νὰ μὴ διακινδυνεύῃ τὸ ἀνθρώπινον στοιχεῖον νὰ θεωρῆται ὡς θεῖον ἢ τὸ θεῖον ὡς ἀνθρώπινον· τὸ θεῖον στοιχεῖον, ἀποτελοῦν τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας, καίτοι καὶ αὐτὸ βαθμιαίως ἀποκαλύπτεται, εἶναι τὸ ἀναλλοίωτον, ἐνῶ τὸ ἀνθρώπινον στοιχεῖον, ὡς πάντα τὰ ἀνθρώπινα, ὑπόκειται εἰς πρόοδον καὶ ἐξέλιξιν, καθόσον οὐδεμία ἀνθρωπίνη ἔννοια καὶ γνῶσις εἶναι ἀναλλοίωτος καὶ ἀμετάβλητος.

Ὡς γνωστόν, ἡ θεία ἀποκάλυψις ἀποσκοπεῖ τὴν εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μετάδοσιν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν, εἰς τὰς ὁποίας τοῦτο δὲν ἦτο δυνατόν ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ ἀναχθῆ. Διὰ νὰ γίνουν ὅμως αἱ θρησκευτικαὶ αὗται ἀλήθειαι νοηταὶ καὶ προσिताὶ εἰς ἐκείνους πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνονται, ἡ ἁγία Γραφή, προκειμένου περὶ ἐννοιῶν μὴ θρησκευτικῶν, ὑποχωροῦσα εἰς τὴν διανοητικότητα τῶν συγχρόνων της, μεταχειρίζεται τὴν γλῶσσαν καὶ τὰς ἐκφράσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ κατανοηθῆ ὑπ' αὐτῶν. Ὡς ἐκ τούτου, συμφώνως πρὸς τὰς τότε κρατούσας ἀντιλήψεις, ὀμιλεῖ ἡ Γραφή περὶ ἑξαήμερον δημιουργίας¹, περὶ κινήσεως τοῦ ἡλίου περὶ τὴν γῆν², περὶ οὐρανόου τόξου ὡς θείου σημείου, βεβαιοῦντος τὴν μὴ ἐπανάληψιν τοῦ κατακλυσμοῦ³, κλπ. Πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἀμεταβλήτους τὰς ἀποδειχθείσας σφαλερὰς περὶ φύσεως ἀντιλήψεις τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ νὰ ἐμμένωμεν εἰς αὐτάς, ἀρνούμενοι εἰς τὴν ἐπιστήμην τὸ δικαίωμα τῆς προόδου καὶ διανοίγοντες ἀδιαπέραστον χάσμα μεταξὺ θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, καὶ δι' ἰσχυρὰς ἐκφράσεων μὴ θρησκευτικῆς ἀλλὰ καθαρῶς ἐπιστημονικῆς φύσεως, ἐκφευγουσῶν μάλιστα τὴν σφαιρὰν τῆς θρησκείας⁴; Θὰ ἦτο τοῦτο ὀρθὸν καὶ συμφέρον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ὑγιῶς θρησκευτικότητος; Τοιαύτην ἀντίληψιν βεβαίως δὲν ἔχει ἡ ἐπιδείξασα πάντοτε ὑγιῶς φιλελεύθερον πνεῦμα ὀρθόδοξος ἑλληνικὴ ἐκκλησία, ἀφοῦ καὶ αὐτὴ ἡ κατ' ἐξοχὴν συντηρητικὴ ἐκκλησία, ἡ ρωμαιοκαθολικὴ, ἀμειλίκτως εἰς παρελθόντας αἰῶνας καταδιώξασα τὸν Γαλιλαῖον καὶ τοὺς λοιποὺς κήρυκας τῶν νέων περὶ φύσεως θεωριῶν, ἤδη «συμμορφοῦται ἐκάστοτε πρὸς

¹ Ὅπως ἀστήρικτος ἡ ἐρμηνεία ὅτι δέον νὰ νοηθῆ περὶ ἐξ περιόδων· πρόκειται σαφῶς περὶ ἐξ ἡμερῶν· «καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωΐ, ἡμέρα μία» (Γενέσεως 1,5).

² Ἰησοῦ Ναυῆ 10, 12-13.

³ Γενέσεως 9, 13.

⁴ Πρβλ. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, Εἶναι ἡ θεολογία ἐπιστήμη; Ἀθήναι 1906, σ. 18 κ. ἐ. — ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Die neuere orthodoxe Theologie in ihrem Verhältnis zur patristischen Theologie und zu den neueren theologischen Auffassungen und Methoden, Athen 1938 (καὶ ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει: Ἀνακρινώσεις ἐν τῷ α' ἐν Ἀθήναις συνεδρίῳ τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας, Ἀθήναι, 1937, σ. 3 κ. ἐ.).

τὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς προόδου, ἀφήνει δὲ κατὰ καιροὺς ἔλευ-
 θέραν τὴν εἴσοδον εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ . . . εἰς ὅσα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν σχετί-
 ζονται πρὸς τὴν κοσμολογίαν . . . καὶ εἰς ὅσα σχέσιν ἔχουν πρὸς τὴν βιολογίαν»¹.
 Ἡ θρησκευτικὴ ἀλήθεια τὴν ὁποίαν ἔχομεν ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς εἶναι ὅτι ὁ κόσμος
 δὲν εἶναι προῖον τύχης ἀλλὰ προῖον τῆς θείας πανσοφίας καὶ ἀγαθότητος ἢ ἔρευνα
 τῶν λεπτομερειῶν περὶ τοῦ τρόπου τῆς δημιουργίας εἶναι τι ξένον πρὸς τὸν σκοπὸν
 τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ ἀνάγεται εἰς τὴν σφαιρὰν τῆς ἀνθρωπίνης ἐπιστήμης, τὴν
 ὑγιᾶ ἐξέλιξιν τῆς ὁποίας ἢ ἀληθῆς θρησκεία δὲν παρεμποδίζει οὐδ' ἀνακόπτει.

Ἡ ἐκκλησία ἄλλως, κατὰ τὴν περίοδον τῆς πάλης της πρὸς τὸν ἐθνισμόν, ἀπο-
 φεύγουσα, φυσικῶ τῷ λόγῳ, οἵανδήποτε πρὸς αὐτὸν σχέσιν, ἦδη ἔνωρίς, καὶ μάλιστα
 μετὰ τὴν νίκην τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, μετέβαλε βα-
 θμηδὸν τὴν σχέσιν τῆς ἐχθρότητος πρὸς τὸν ἐθνισμόν εἰς σχέσιν ἀνοχῆς καὶ βα-
 θμηδὸν εἰσεκόμισε τὰ ἀναγκαιοῦντα αὐτῇ στοιχεῖα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ
 τοῦ ἑλληνικοῦ ἐν γένει πολιτισμοῦ κατὰ ποίαν λοιπὸν λογικὴν θὰ ἔπρεπε σήμερον
 νὰ ἀγνοήσῃ τὴν σύγχρονον ὑγιᾶ ἐπιστήμην καὶ φιλοσοφίαν, ὡς καὶ τὰ ὑγιᾶ στοι-
 χεῖα τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, μὴ ἐπωφελομένη ἢ καὶ μὴ ἀφομοιοῦσα ἐξ αὐτοῦ
 ὅ,τι πρόσφορον διὰ τοὺς ὑψηλοὺς της σκοπούς, συμφώνως πρὸς τὰ σοφὰ προηγού-
 μενα τῶν μεγάλων τῆς ἐκκλησίας πατέρων καὶ διδασκάλων;

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως καταφαίνεται ἡ ἀνάγκη τῆς προσαρμογῆς τῆς
 ἐκκλησίας εἰς τὰς ἐκάστοτε παρουσιαζομένας κοινωνικὰς ἀνάγκας καὶ συνθήκας, καὶ
 συνεπῶς ἡ ἀνάγκη προόδου, ἐξελίξεως καὶ ἐν τισιν ἀλλαγῆς κατευθύνσεως. Ἡ ἐκκλη-
 σία δηλαδὴ, ὡς κηδεμὼν τοῦ ποιμνίου, εὐρέθη πολλάκις εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ θεσπίσῃ
 διάφορα μέτρα ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας, ὧν πολλά, καιρικῆς μόνον σημασίας,
 δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν σήμερον ἐν ἰσχύι. Καὶ ἐπιτρέπατέ μοι παραδείγματά
 τινά: Κανόνες τῆς ἐν Τρούλλῳ πενθέκτης συνόδου τοῦ 692 ἀφορίζουν τοὺς λαΐ-
 κοὺς τοὺς φοιτῶντας εἰς τὰ θέατρα², τοὺς μεταμφιεζομένους³, τοὺς καλοῦντας ἰου-
 दाῖον ἱατρὸν πρὸς θεραπείαν⁴, τοὺς διασκευάζοντας τὴν κόμην των «πρὸς λύμην
 τῶν ὀρώντων»⁵, τοὺς τρώγοντας ἐδώδιμα ἐξ αἵματος ζῴου⁶. ὁ 69^{ος} ἐκ τῶν λεγομένων
 ἀποστολικῶν κανόνων ἐπιβάλλει ἀφορισμὸν εἰς τοὺς μὴ νηστεύοντας ὀλοκλήρον τὴν
 τεσσαρακοστὴν καὶ τὰς Τετάρτας καὶ Παρασκευὰς ὀλοκλήρου τοῦ ἐνιαυτοῦ· ὁ 36^{ος}

¹ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, νῦν ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, ἐν τῷ περιοδικῷ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Κωνσταντινούπολις, 28-1-1912. Ὅτι τὴν ἀντίληψιν περὶ περιορισμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς θεοπνευστίας ἀποδέχονται διαπρεπεῖς ἡμέτεροι καὶ ρωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι, ἰδὲ ἀνακοινώσιν μου εἰς τὸ α' ἐν Ἀθήναις συνέδριον ὀρθοδόξου θεολογίας (ἀνάτυπον ἐκ τῆς ἐπιστ. ἐπετηρίδος τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1937 σ. 6-7).

² Κανὼν 51.

³ Κανὼν 62.

⁴ Κανὼν 11.

⁵ Κανὼν 96.

⁶ Κανὼν 67.

κανών τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου διατάσσει καθαίρεισιν κληρικῶν ἀσχολουμένων εἰς τὰ μαθηματικά, κτλ. Εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδεχθῶμεν ὅτι οἱ κανόνες οὗτοι, οἱ ἐκ καιρικῶν συνθηκῶν ἐπιβληθέντες, ἔχουν καὶ σήμερον ἰσχύν, καὶ ὅτι τὸ ἀμετάβλητον τῆς ἐκκλησίας ἐπιβάλλει καὶ σήμερον τὴν ἐφαρμογὴν των; Ἡ τίς εἶναι ὁ ἐθελουτυφῶν καὶ μὴ ὁμολογῶν ὅτι θεσμοὶ τινες ἐκκλησιαστικοὶ ἔχουν ἀπόλυτον ἀνάγκην διαρροθμίσεως καὶ συγχρονισμοῦ, συμφώνως πρὸς τὰς νεωτέρας ὑγιεῖς κοινωνικὰς ἀντιλήψεις; Καὶ τίς ἐξέφρων δὲν ἀποδέχεται ὅτι ὁ ἀπράγμων μοναχικὸς θεσμὸς, ὁ ἐξ ἱστορικῶν καὶ κοινωνικῶν λόγων διαμορφωθείς, ὡς τότε διεμορφώθη, δέον ἄρδην νὰ διαρροθμισθῇ ἐπὶ τὸ πρακτικώτερον, ὥστε νὰ προσφέρῃ πραγματικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὰς σημερινὰς κοινωνικὰς ἀνάγκας; Καὶ περὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς νηστείας, ἣτις ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς ἀκμῆς θεωρουμένη ἀπλῶς ὡς μέσον πρὸς ἀρετὴν, ἐξελήφθη βραδύτερον ὡς αὐτὴ ἡ ἀρετὴ, τόσον, ὥστε ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας καὶ ἐρμηνευτοῦ τῶν κανόνων Βάλσαμῶνος, κατὰ τὸν ιβ' αἰῶνα, νὰ λέγεται ὅτι «κρέατος ἢ τυροῦ ἢ ῥοῦ ἄψασθαί τινα οὐ συγχωρηθεῖν, κἄν πνέη τὰ λοιπία»¹, τίς δύναται νὰ ἀρνηθῇ ὅτι δέον νὰ ἀναθεωρηθῇ κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τῶν μεγάλων πατέρων τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ διαρροθμισθῇ κατὰ τὰ νεώτερα διδάγματα τῆς ὑγιεινῆς; Καὶ τίς δύναται νὰ μὴ ἀποδεχθῇ ὅτι τὰ «προφάσει εὐλαβείας» καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ τότε ἐπικρατοῦντος ὑπερασκητικῶν πνεύματος ὑπεραυξηθέντα κωλύματα γάμου, διὰ κληρικούς καὶ λαϊκούς, δέον νὰ περιορισθοῦν, ἂν καὶ ἤδη εὐτυχῶς ἐλήφθη ὑπὸ τῆς πολιτείας μέριμνα περιορισμοῦ τῶν ἐκ πολιτειακῆς ἐπιβολῆς, εἰς προηγουμένους αἰῶνας, ἐπιβληθέντων διὰ τοὺς λαϊκούς κωλυμάτων; Καὶ τοῦναντίον, τί θὰ ἠμπόδιζε τὴν ἐπαναφορὰν καταργηθέντων ἐπωφελῶν θεσμῶν τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας, ὡς λ. χ. τῆς συμμετοχῆς τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀρχιερέων; Καὶ εἰς τοὺς τόσον ἀνιστορήτως καὶ ἀσυνέτως φρονοῦντας ὅτι ἡ ἐκκλησία δέον νὰ μένῃ ἀμετακίνητος καὶ ἀδιάφορος πρὸς τὰς συγχρόνους ἀπαιτήσεις, κατευθύνσεις καὶ ἀνάγκας, ὑπενθυμίζω τὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου: «καὶ ἐγενόμην τοῖς Ἰουδαίοις ὡς Ἰουδαῖος, ἵνα Ἰουδαίους κερδήσω· τοῖς ὑπὸ νόμον ὡς ὑπὸ νόμον, ἵνα τοὺς ὑπὸ νόμον κερδήσω· τοῖς ἀνόμοις ὡς ἄνομος, ἵνα κερδήσω ἀνόμους· ἐγενόμην τοῖς ἀσθενέσιν ὡς ἀσθενής, ἵνα τοὺς ἀσθενεῖς κερδήσω. Τοῖς πᾶσι γέγονα τὰ πάντα, ἵνα πάντας τινὰς σώσω»².

Πάντα ταῦτα τί δεικνύουν; Δεικνύουν ὅτι ἡ ἐκκλησία δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀκίνητον ὄλον, ἀλλ' ὅτι, ἀφοῦ προορίζεται νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ ζωῆς κοινωνίας, δὲν εἶναι δυνατόν ἢ νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὰς ἀνάγκας, ἀντιλήψεις καὶ ἀνησυχίας αὐτῆς καὶ συνεπῶς νὰ εἶναι ζῶν ὄργανισμός, μὲ ζωὴν, κίνησιν καὶ ἐξέλιξιν. Τοῦτο δὲ

¹ Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις νδ' (ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΑΝ, Σύνταγμα κανόνων 4, 487).

² Α' Κορινθίων 9, 20-22.

γίνεται ιδιαίτερος κατάδηλον εἰς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ μᾶλλον ὑποπίπτοντα εἰς τοὺς πολλοὺς σημεῖα, ἤτοι τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὴν θεῖαν λατρείαν¹. Μὴ λησιμονῶμεν ὅτι ἡ λατρεία εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἐκδήλωσις τῆς ἐσωτερικῆς θρησκευτικότητος, καὶ ἐὰν θέλωμεν πραγματικὴν καὶ ζωηρὰν συμμετοχὴν τῶν πιστῶν εἰς τὴν θεῖαν λατρείαν, δὲν δυνάμεθα καὶ δὲν δικαιούμεθα νὰ παραγνωρίζωμεν τὴν ὑγιᾶ αἰσθητικὴν τῶν συγχρόνων γενεῶν, διότι μόνον ὅ,τι ἐννοοῦμεν καὶ συναισθανόμεθα δύναται νὰ μᾶς συγκινήσῃ καὶ νὰ μᾶς ἐξυψώσῃ. Ὅτι βεβαίως ἡ λειτουργία καὶ αἰλοῖπαι ἀκολουθίαι τῆς ἐκκλησίας μας εἶναι ἱεραὶ, ὡς καὶ τὸ ὅτι ἡ ἱερότης αὐτῶν συνεπάγεται τὸν ἀπόλυτον σεβασμὸν πρὸς αὐτάς, οὐδεὶς ὁ ἀντιλέγων· ὁ σεβασμὸς ὅμως οὗτος ἐπιβάλλει τὴν διαφύλαξιν τῆς διατάξεως καὶ τοῦ γενικοῦ διαγράμματος αὐτῶν, εἰς τρόπον ὥστε οὐδὲν νὰ παραλείπεται ἢ μεταβάλλεται οὐσιῶδες συστατικὸν αὐτῶν. Ἄν ὅμως ἀρμοδίως ἐμελεῖτο καὶ ἐπεχειρεῖτο σύντμησις τῶν ἀκολουθιῶν, ὡς πολλάκις εἰς παρελθόντας αἰῶνας ἐπεχειρήθη, πρὸς ἀποφυγὴν ταυτολογιῶν καὶ ἐπαναλήψεων — ὑπάρχουν εὐχαὶ καὶ φράσεις ἐν τῇ λειτουργίᾳ ἐπαναλαμβανόμεναι αὐτολεξεὶ πεντάκις καὶ ἑξάκις καὶ ἑπτάκις — ἢ καὶ χάριν ἀφαιρέσεως στοιχείων παρεμβληθέντων πολὺ βραδύτερον καὶ ἐκ τῶν μοναστηριῶν ὑπεισελθόντων εἰς τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς, τοῦτο οὐδόλως θὰ προσέκρουεν εἰς τὸν ὀφειλόμενον πρὸς τὰς ἱεράς ἀκολουθίας σεβασμὸν καὶ θὰ συνεβιβάζετο ἄριστα πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Σωτῆρος «προσευχόμενοι δὲ μὴ βαττολογήσητε, ὥσπερ οἱ ἐθνικοὶ»².

Καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ἣτις βεβαίως δὲν εἶναι ἐξ ἀποκαλύψεως καὶ ἣτις δὲν ἐδημιουργήθη εἰς χρόνους μουσικῆς ἀκμῆς, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀνεπίδεκτος διαρρηθμίσεως καὶ ἀνακαινίσεως; Ὡς ὀρθότατα λέγει ὁ μέγας Βασίλειος³, τὸ τεραπνὸν τῆς μελωδίας σκοπεῖ «ἵνα τῷ προσηνεῖ καὶ λείψ τῆς ἀκοῆς τὸ ἐκ τῶν λόγων ὠφέλιμον λανθανόντως ὑποδεξώμεθα». Ἐφόσον λοιπὸν ἡ μουσικὴ δὲν ἔχει τὸ «προσηγὲς καὶ λείον» διὰ τὰ ὅσα τῶν ἀκροατῶν πῶς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιδράσῃ καὶ ὠφελήσῃ;

Ὅπως ἔλεγεν ὁ ἀείμνηστος καθηγητῆς τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀναστάσιος Διομήδης Κυριακός⁴, ἡ λατρεία εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἐλκύνῃ τὸν ἄνθρωπον τῶν χρόνων ἡμῶν καὶ νὰ ἐπιδράῃ ἐπ' αὐτοῦ· ὅ,τι ἄλλοτε ἐνεθουσίαζε

¹ Πρβλ. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, Ἡ μορφή τῆς ἐκκλησίας, ἐν *Ν. Ἑστία*, τεύχος Χριστουγέννων 1938, σ. 13-15.

² Ματθαίου 6, 7.

³ Ὁμιλία εἰς α' ψαλμὸν (Migne, Ἑ. Π. 29, 211).

⁴ Πρβλ. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, Ἀναστάσιος Διομήδης Κυριακός, ἐν *Ἡμερολογίῳ Μ. Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1924, σ. 229 κ. ἐ. Ἰδὲ καὶ Ἀναστασίου Διομήδους Κυριακοῦ, Θεολογικαὶ διατριβαί, Ἀθήναι 1898, σ. 287 κ. ἐ. καὶ 293 κ. ἐ.

τούς πιστούς δὲν ἐξασκεῖ καὶ σήμερον τὴν αὐτὴν δύναμιν, καὶ πολλοὶ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τῆς λατρείας, ἀπωθούμενοι ὑπὸ τῆς μονοτόνου καὶ ρινοφώνου ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, τῆς ἀναμιχθείσης μετ' ἄσιανῶν βαρβαρισμῶν. Καὶ ὁ ἐν Μαγχεστρία ὄντως διακεκριμένος ἐπ' ἀρετῇ καὶ μαθήσει πρωτοπρεσβύτερος Κωνσταντῖνος Καλλίνικος¹ εὐχεται «ὄλοτελῶς νὰ ἀποσκυβαλισθοῦν ἀπὸ τὸ λειτουργικόν μας, οὕτινος μεγάλην ἀποτελοῦν ἀσχημίαν, τὰ ἀνούσια, ἀκατάληπτα καὶ ὄντως βατταριστικά ἐκεῖνα τερερέμ καὶ νανά, ἅτινα ἐκμηδενίζουν ἀπολύτως τὴν ἔννοιαν τῆς προσευχῆς καὶ ἐκθέτουν τὴν θεῖαν λατρείαν», καὶ συνιστᾷ «τὴν ἀπλοποίησιν τῶν μουσουργημάτων καὶ ἀνηλεῆ ἀποκοπὴν τῶν παπαδικῶν καλουμένων μελῶν καὶ τῶν κεκλασμένων νανατισμῶν καὶ βαττολογημάτων καὶ ἀμανέδων τοῦ χερουβικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ». Καὶ ὁ μακαριώτατος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ ἀκαδημαϊκὸς κ. Χρῦσανθος θεωρεῖ ἀναγκαίαν «τὴν συμπλήρωσιν καὶ τελειοποίησιν τῆς ἑναρμονιζομένης βυζαντινῆς μουσικῆς», καίτοι θιασώτης αὐτῆς, διότι, ὡς λέγει, «εἶναι ἀναντίρροτον ὅτι σήμερον ἡ μουσικὴ ἄνευ ἁρμονίας δὲν ἱκανοποιεῖ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς νεωτέρας αἰσθητικῆς· διὰ τὸν σημερινὸν ἄνθρωπον μουσικὴ ἄνευ ἁρμονίας εἶναι πρᾶγμα ἡμιτελὲς καὶ ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας θὰ ἦτο καταδεδικασμένη ἡ μουσικὴ ἡμῶν νὰ πάθῃ ἀπὸ μαρασμόν, νὰ ἀποξενωθῇ τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς ἀνεπτυγμένης κοινωνίας καὶ νὰ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ μουσικῆς ξένης»²· καὶ εὐχεται «ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ νὰ ἀνταποκριθῇ πρὸς τὰς καλαισθητικὰς ἀπαιτήσεις τοῦ συγχρόνου ὀρθοδόξου πληρώματος»³.

Εὐτυχῶς πρὸς ρύθμισιν τοιούτων καθαρῶς τελετουργικῶν ζητημάτων εἶναι κυρία πᾶσα τοπικὴ ἐκκλησία διὰ τὰ καθ' ἑαυτὴν, καθόσον ἡ ἐνότις τῶν ὁμοδόξων ἐκκλησιῶν ἔγκειται ἐν τῇ ἐνότῃ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης, ἣτις οὐδόλως παραβλάπτεται ἐκ τῆς ποικιλίας εἰς δευτερεύοντα σημεῖα, ὡς σαφέστατα διδασκόμεθα ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας ἀνατολικῆς ἐκκλησίας· «οἱ γὰρ τῆς αὐτῆς πίστεως πολλαίικαι κατὰ τὰ ἔθνη διάφοροι καθεστήκασιν, καὶ οὐδὲν τοῦτο τῇ εὐσεβείᾳ λυμáίνεται»⁴. Ἡ ἔννοια τῆς ἐν παντὶ ὁμοιομορφίας, ξένη πρὸς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, καὶ ἐκ Ρώμης ἔχουσα τὴν ἀρχήν, ὅπου διεμορφώθη ὑπὸ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ imperii romani, δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς πρόσκομμα τῆς ρυθμίσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Ἡ ἐνότις τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης εἶναι ὁ συνδετικὸς κρίκος τῶν κατὰ τόπους

¹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, Ἰαλεξάνδρεια 1921, σ. 121, 126 καὶ 399.

² Ἐν περιοδικῷ *Οἱ Κοιμηνοί*, Τραπεζοῦς 1916 - 1917, σ. 111 - 113.

³ Ἐν περιοδικῷ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Κωνσταντινούπολις, 29-12-1912.

⁴ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* 12, 34 (Migne, Ἔ. Π. 146, 857). Πρβλ. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* 7, 9 (Migne, Ἔ. Π. 67, 1476).

ἐκκλησιῶν, αἱ εἰς τὰς λεπτομερείας ποικιλίαι τῶν ὁποίων οὐδόλως παραβλάπτουν ταύτην ὅπως ἔλεγεν ὁ ἐπίσκοπος Λουγδούνου Εἰρηναῖος, κατὰ τὸν β' αἰῶνα, «ἡ διαφωνία τῆς νηστείας τὴν ὁμόνοιαν τῆς πίστεως συνίστησιν»¹.

Εὐτυχῶς ἡ ἐκκλησία μας οὐδέποτε ἀπεφάνθη ὅτι ἡ λατρεία εἰς τὰς λεπτομερείας της εἶναι ἀμετακίνητος καὶ ἀμετάβλητος. Τοῦναντίον, διακεκριμένοι ἱεράρχαι καὶ θεολόγοι ἀνωμολόγησαν τὴν ἀνάγκην τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ τελετουργικοῦ, τὴν ὁποίαν οἱ τέσσαρες πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς, ἐπιστέλλοντες πρὸς τοὺς Ἄγγλους ἱεράρχας, ἐν ἔτει 1723, ἐχαρακτήρισαν ὡς «εὐχερῆ καὶ ραδίαν»².

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορία, ὁ ἀλάθητος καὶ ἀψευδὴς τῶν ἀνθρωπίνων κριτής, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἐκκλησία μας ἤκμασεν ἐφόσον ἐξελίσσετο καὶ προώδευε καὶ ἐλάμβανε σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν τὰς κρατούσας τότε ὑγιεῖς φιλοσοφικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς ἀρχὰς καὶ τὰς κοινωνικὰς ἀντιλήψεις καὶ ἀνάγκας, παρήκμασε δ' εὐθύς ὡς ἐθεώρησεν ἑαυτὴν ἀκίνητον καὶ ἀποτελεσμένον εἰς τὰς λεπτομερείας ἔτι ὄλον.

Ὡς γνωστόν, κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας, ἡ ἐκκλησία, παλαιούσα τὸν περὶ ὑπάρξεως δεινὸν ἀγῶνα, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εὐρίσκεται εἰς ἀγαθὰς σχέσεις πρὸς τὸν κύριον πολέμιον αὐτῆς, τὸν ἐθνισμόν καὶ τὴν ἐθνικὴν φιλοσοφίαν, καίτοι ἤδη ἀπὸ τοῦ β' αἰῶνος τινὲς τῶν ἀπολογητῶν, καὶ κατὰ τὸν γ' αἰῶνα ἡ ἀλεξανδρινὴ σχολή, καὶ μάλιστα ὁ πολὺς Ὁριγένης, συνηθιάνθησαν τὴν ἀνάγκην τῆς στηρίξεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας διὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Καὶ ἡ πρὸς τὴν τέχνην, ὡς σχετιζομένην πρὸς τὸν ἐθνισμόν, ἀντιπάθεια τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας εἶναι εὐνόητος, διατυπωμένη χαρακτηριστικῶς ἐν τῇ ἐκφράσει Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, κατὰ τὰ τέλη τοῦ β' αἰῶνος, «ἐπειδὴ ἠνθησεν ἡ τέχνη, ηὔξησεν ἡ πλάνη»³. Ἀφ' ἧς ὁμως, διὰ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ληξάντων τῶν διωγμῶν, ἐθριάμβευσεν ἡ ἐκκλησία, γενικῶς κατενόηθη, παρὰ ὠρισμένας ἀντιδράσεις, ἡ ἀξία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ ὠφέλεια, ἧτις ἠδύνατο νὰ προέλθῃ ἐκ τοῦ συνδέσμου χριστιανικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἐκτοτε ἔπαυσε, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον, καὶ ἡ πρὸς τὰς καλὰς τέχνας ἀντίδρασις.

Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀντιλήψεων τούτων, ὁ ἐκ τῶν μεγάλων τῆς ἐκκλησίας ἱεραρχῶν Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς ἀνομολογεῖ τὴν παιδευσιν ὡς «τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν τὸ πρῶτον· οὐ ταύτην μόνον τὴν εὐγενεστέραν καὶ ἡμετέραν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἕξωθεν, ἣν οἱ πολλοὶ Χριστιανῶν διαπτύουσιν ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλερὰν καὶ

¹ ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* 5, 24 (Migne, 'E. Π. 20, 504).

² Τὰ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως καὶ τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν γράμματα, Πετρούπολις 1840, σ. 14.

³ ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Προτρεπτικός*, κεφ. 4 (Migne, 'E. Π. 8, 136).

Θεοῦ πόρρω βάλλουσιν»¹. οἱ δὲ μεγάλοι τῆς ἐκκλησίας πατέρες δὲν ἐθεώρουν οὔτε ὡς τι κακὸν οὔτε ὡς ἐπικίνδυνον ἀλλὰ τοῦναντίον ὡς μορφωτικὸν καὶ ἀνυψωτικὸν τοῦ πνεύματος τὴν φοίτησιν εἰς ἐθνικὰς φιλοσοφικὰς σχολὰς παρὰ τοὺς πόδας ἐθνικῶν διδασκάλων· τοιοῦτοτρόπως ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Βασίλειος σπουδάζουν ἐν Ἀθήναις, ὁ Χρυσόστομος ἐν Ἀντιοχείᾳ παρὰ τῷ περιφήμῳ ἐθνικῷ ῥήτορι Λιβανίῳ, ὁ Γρηγόριος Νύσης, ὁ ὑπὸ τῆς ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου προσαγορευθεὶς πατὴρ πατέρων, μαθητεύσας εἰς ἐθνικὰς ῥητορικὰς σχολὰς, ἦτο κάτοχος τῆς θύραθεν σοφίας καὶ μάλιστα τῆς νεοπλατωνικῆς, ὡς καὶ Συνέσιος ὁ Πτολεμαίδος, ὁ διατελέσας μαθητὴς τῆς περιφήμου ἐθνικῆς φιλοσόφου Ὑπατίας, καὶ βραδύτερον ὁ τόσον τιμηθεὶς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ Ψευδοδιονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ὡς καὶ τόσοι ἄλλοι διακριθέντες ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ διακονίᾳ ἄνδρες. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς θαυμασίας ταύτης συνδρομῆς τῆς τελείας θρησκευτικῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ τῆς τελειότηρας ἀποκαλύψεως τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ἐν τῷ κόσμῳ, ἦτοι τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐξελίχθη, κατὰ θαυμαστὸν τρόπον, ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία κατὰ τοὺς αἰῶνας τῆς ἐνδόξου αὐτῆς ἀκμῆς. Τότε ἐξυπηρέτουν τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην καὶ δι' αὐτῆς τὴν ἐκκλησίαν περιφημοὶ θεολογικαὶ σχολαὶ ἐκ διαφόρων ἀπόψεων ὀρμώμεναι καὶ μὲ διαφόρους τάσεις καὶ προϋποθέσεις καὶ ἐρμηνευτικὰς μεθόδους ἐργαζόμεναι, ἀλλ' ἕνα ἐξυπηρετοῦσαι ἱερὸν σκοπόν. Ἡ ἔρευνα, ἐντὸς τῶν ὁρίων ἀπολύτου σεβασμοῦ τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως ἀληθείας, διεξήγετο τόσον ἐλευθέρως, ὥστε ὁ μέγας τῆς ἐκκλησίας πατὴρ καὶ διδάσκαλος Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἠδύνατο νὰ λέγῃ: «Φιλοσόφει μοι περὶ κόσμου ἢ κόσμων, περὶ ὕλης, περὶ ψυχῆς, περὶ λογικῶν φύσεων βελτιόνων τε καὶ χειρόνων, περὶ ἀναστάσεως, κρίσεως, ἀνταποδόσεως, Χριστοῦ παθημάτων· ἐν τούτοις γὰρ καὶ τὸ ἐπιτυγχάνειν οὐκ ἄχρηστον καὶ τὸ διαμαρτάνειν ἀκίνδυνον»².

Βεβαίως ὑπῆρχον καὶ τότε οἱ περιδεεῖς, οἱ θεωροῦντες ἐπικίνδυνον τὸ φῶς καὶ τὴν ἔρευναν, ὑπῆρχον καὶ τότε οἱ οὐ κατ' ἐπίγνωσιν ζηλωταί, ὡς καὶ οἱ θρησκοκάπηλοι· ἀλλὰ τὸ «στῆσαι τὴν φορὰν κρεῖσσον ἢ καθ' ἡμᾶς». Εἶχεν ἀναντιρῆτως καὶ ἡ ἐλευθέρω αὕτη ἔρευνα τὰ μειονεκτήματά της, εἶχε καὶ τὰς παρεκτροπὰς καὶ τοὺς κινδύνους της, καθόσον οὐδὲν ἀγαθὸν ἄμοιρον κακοῦ· ἀλλὰ πάντως ὀλιγώτερα ἦσαν τὰ ἐντεῦθεν κακὰ ἢ τὰ ἐκ τῆς ἀκινήσιας καὶ τῆς νεκρώσεως. Μὴ λησμονῶμεν ἄλλως ὅτι διὰ νὰ λάμπῃ τὸ θεῖον τῆς ἀληθείας φῶς δέον μοιραίως νὰ διέλθῃ τὴν ἀτραπὸν τῆς πλάνης· ὅπως ἔλεγε καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος: «δεῖ γὰρ καὶ αἰρέσεις ἐν ὑμῖν εἶναι, ἵνα καὶ οἱ δόκιμοι φανεροὶ γένωνται ἐν ὑμῖν»³.

Ἡ αὕτη ἐξέλιξις παρατηρεῖτο καὶ εἰς τὰ τῆς λατρείας· ποικίλοι λειτουργικοὶ

¹ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ, Λόγος 43, 11 (Migne, E. Π. 36, 508).

² ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ, α' θεολογικὸς κεφ. 1 (Migne, E. Π. 36, 25).

³ Α' Κορινθίων 11, 19.

τύποι, με τὴν αὐτὴν πάντες βάσιν, διεμορφοῦντο· ἀρχαιότεραι λειτουργίαι διερροῦν-
μίζοντο καὶ συνετέμνοντο· ὕμνοι συντιθέμενοι καὶ μελοποιοῦμενοι ὑπὸ ἱεραρχῶν
καὶ ἐκλεκτῶν τῆς ἐκκλησίας ἀνδρῶν παρενεβάλλοντο εἰς τὴν λατρείαν.

Τοιοιουτρόπως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς, ἣτις συμπίπτει κυρίως κατὰ τὸν
τέταρτον καὶ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ πέμπτου αἰῶνος, βλέπομεν κινήσιν, ἐξέλιξιν καὶ
ζωὴν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἣτις δρᾷ καὶ ἀκμάζει. Μεγάλοι συγγραφεῖς καὶ σπουδαῖοι
ρήτορες ἀναφαίνονται· ὑπέροχοι ὄντως ἱεράρχαι προΐστανται τῆς ἐκκλησίας· ἡ
φιλανθρωπικὴ καὶ κοινωνικὴ δρᾷσις αὐτῆς κινεῖ τὸν θαυμασμόν καὶ τῶν ἐθνικῶν.
ἡ ἱεραποστολὴ διεξάγεται πρὸς πάντα τὰ σημεῖα τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου· ἡ λατεία
πλουτίζεται καὶ λαμπρύνεται· ἡ ζωσα ἐκκλησία εἶναι, ἐν μιᾷ λέξει, οὐσιωδέστατος
παράγων τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς ζωῆς. Ἄλλὰ κατ' ἀπαραβάτους ἀνθρωπίνους
νόμους, τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς διαδέχεται ἡ παρακμῆ. Τῷ ὄντι, ἡ ἐπικρατίας τοῦ
ἄκρως συντηρητικῶ ἀσκητικῶ πνεύματος, ἡ ὁσημέραι προιοῦσα ἀμάθεια, λόγῳ
τῶν λαμβανομένων κατὰ τῆς ἐθνικῆς παιδείας μέτρων, ἡ ἐπέμβασις τῆς πολιτικῆς
ἐξουσίας καὶ δὴ τοῦ αὐτοκράτορος εἰς διακανονισμόν δογματικῆς καὶ καθαρῶς ἐκκλη-
σιαστικῆς φύσεως ζητημάτων, ἡ προσέλευσις εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἀνθρώπων ἐκ συμ-
φέροντος ἢ διὰ τῆς βίας καὶ οὐχὶ ἐξ οἰκιοθελοῦς προαιρέσεως, αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν
βαρβάρων, πάντα ταῦτα ἐπέφεραν μίαν γενικὴν κατάπτωσιν τῆς παιδείας καὶ τοῦ
μορφωτικοῦ ἐπιπέδου ἐν γένει, συνεπῶς καὶ τῆς θεολογίας καὶ τῆς ὑγιοῦς θρησκευ-
τικότητος¹. Ἐκτοτε ἐπεξετάθη ὑπὲρ τὸ δέον ἡ ἔννοια τῆς ἱερᾶς παραδόσεως καὶ ὡς
τοιαύτῃ ἐξελήφθη πλέον ὄχι μόνον ὅ,τι πάντοτε, πανταχοῦ καὶ ὑπὸ πάντων ἐπιστεύθη,
ἀλλὰ καὶ ὅ,τι ἀπλῶς ἐθεολογήθη καὶ ὅ,τι διὰ καιρικὰς συνθήκας καθιερώθη καὶ
ὅ,τι ἀκόμη εἰς ἐποχὰς καταπτώσεως, κατὰ τὰς ὁποίας ἐπικρατεῖ ἡ ἀμάθεια καὶ ἡ
δεισιδαιμονία, παρεσῆχθη καὶ παρενεβλήθη. Ἡ ἔρευνα κατεδικάσθη καὶ τὸ ἔργον
τῶν θεολογούντων περιορίσθη εἰς ἀπλῆν ταξινόμησιν τῶν πρότερον λεχθέντων· ὁ
ὑπατος τῶν θεολόγων τῆς ἐποχῆς τῆς παρακμῆς, ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ἐκαυ-
χᾷτο λέγων: «ἔρω τοιγαροῦν ἐμὸν οὐδέν»². Ἡ θρησκεία ἐθεωρήθη ὑπὸ τῶν πλείστων
—αἱ σπάνια ἐξαιρέσεις δὲν ἔλειψαν ποτὲ—ὡς τήρησις ἀπλῶς τῶν τύπων πυρὴν
τῆς θρησκείας καὶ φλοιός, θεῖον καὶ ἀνθρώπινον, οὐσία καὶ κατὰ συμβεβηκός, αἰώ-
νιον καὶ πρόσκαιρον ἐν αὐτῇ συνεχύθησαν, καὶ ὅ,τι ὅπωςδήποτε συνεδέετο πρὸς
τὴν θρησκείαν ἐθεωρήθη θρησκεία. Οὐσία τῆς θρησκείας καὶ ἐξωτερικοὶ τύποι,
ἀρετὴ καὶ μέσα συμβάλλοντα πρὸς αὐτὴν ἐταυτίσθησαν, καὶ ἔργον εὐσεβείας ἐθεω-
ρήθη ἡ προσήλωσις εἰς τοὺς τύπους τῆς θρησκείας, ἡ αὔξησις τῶν νηστειῶν, ὁ πολ-

¹ Πρβλ. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, Πατρολογία, Ἀθήναι 1930, σ. 506 - 507.

² ἸΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Προοίμιον εἰς πηγὴν γνώσεως (Migne, E. Π. 94, 521) καὶ Κεφάλαια φιλοσοφικά, κεφ. β' (Migne, E. Π. 94, 533).

λαπλασιασµὸς τῶν κωλυµάτων τοῦ γάμου, ἢ μήκυνσις τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, ἢ ὑπερτίμησις τοῦ ἀσκητισμοῦ κ.τ.τ. Καὶ οὐ μόνον ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ἐξέλιπε πᾶσα αὐτενέργεια καὶ ἀνάπτυξις, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ λατρεία βαθμηδὸν ἀπεκρυσταλλώθη καὶ ἐθεωρήθη κατὰ πάντα, καὶ κατ' αὐτὰ τὰ ἐν τῇ παρόδῳ τῶν αἰώνων παρεμβληθέντα στοιχεῖα, ὡς ἀμετακίνητος καὶ ἀμετάβλητος. Τοιοτοτρόπως βλέπομεν ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν δύο σαφῶς διακρινοµέναι ἐποχάς, τὴν τῆς ἀκμῆς, κατὰ τὸν τέταρτον καὶ τὸ πρῶτον ἡμῖσι τοῦ πέμπτου, καὶ τῆς παρακμῆς, ἥτις ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἀρξαμένη, ἔβαινεν ὁσημέραι προοῖουσα.

Καὶ ὅμως παρ' ὅλην τὴν παρακμὴν, οὐδέποτε ἐξέλιπεν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας ἡ συνειδήσις τῆς ἱεραῆς τῆς ἀποστολῆς καὶ οὐδέποτε, οὐδὲ κατὰ τοὺς σκοτεινοτέρους αἰῶνας, ἐξέλιπον ἐξ αὐτῆς αἱ φαινεῖσαι προσωπικότητες, ὡς ὁ Φώτιος, ὁ Ἀκομινᾶτος, ὁ Εὐστάθιος ὁ Θεσσαλονίκης, ὁ μετὰ τόσου θάρρους καὶ ὑγιοῦς ἀντιλήψεως ἐλέγξας τὴν κατὰπτωσιν τῆς ἐποχῆς του¹, ὁ Γεννάδιος ὁ Σχολάριος καὶ τόσοι ἄλλοι. Κατὰ δὲ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας ἡ ἐκκλησία ἀνεδείχθη ἡ ἱερὰ κιβωτὸς ἡ διασώσασα τὴν πίστιν, τὸν ἐθνισμὸν, τὴν γλῶσσαν καὶ τὰς πατρίους παραδόσεις. Δεινὰς διελθοῦσα περιπετείας, καταδυναστευθεῖσα, πολεμηθεῖσα, οὐδέποτε ὑπέκνυεν, ἀλλὰ παρέμεινε πάντοτε ὁ προστάτης τῶν καταδυναστευοµένων καὶ ὁ θεόπεμπτος φύλαξ τῶν χριστιανικῶν καὶ ἐθνικῶν παραδόσεων. Καὶ ἐνθυμοῦμαι τὰ ὠραῖα λόγια τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου: «Πόσοι ἐπολέμησαν τὴν ἐκκλησίαν καὶ οἱ πολεμήσαντες ἀπώλοντο· αὕτη δὲ ὑπὲρ τὸν οὐρανὸν ἀναβέβηκε. Τοιοῦτο ἔχει μέγεθος ἡ ἐκκλησία· πολεμουμένη νικᾷ· ἐπιβουλευομένη περιγίνεται· ὑβριζομένη λαμπροτέρα καθίσταται· δέχεται τραύματα καὶ οὐ καταπίπτει ὑπὸ τῶν ἐλκῶν· κλυδωνίζεται ἀλλ' οὐ καταποντίζεται· χεµιάζεται ἀλλὰ ναυάγιον οὐχ ὑπομένει· παλαίει ἀλλ' οὐχ ἠττᾶται»².

Εἶναι λοιπὸν δυνατὸν ἐκκλησία, καὶ κατ' αὐτὰς τὰς χαλεπωτέρας τῆς ἡμέρας ἐπιδειξάσα δρᾶσιν καὶ ζωτικότητα, νὰ θεωρηθῆ ὡς νεκρά; Καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀρνηθῶμεν εἰς μίαν ζῶσαν ἐκκλησίαν τὸ δικαίωμα τῆς κινήσεως, τῆς προόδου, τῆς ἀνακαινίσεως καὶ τῆς ζωῆς, ἐντὸς ἐννοεῖται τῆς σφαιράς τῶν πράγματι ἱερῶν παραδόσεων καὶ τῆς ἀρχαιοπρεπείας αὐτῆς; Καὶ διὰ νὰ ἐπαναλάβω τοὺς λόγους τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου τοῦ γένους Νεοφύτου Δούκα³, τίς δύναται νὰ ἀρνηθῆ ὅτι δικαίωμα, καθῆκον καὶ συμφέρον τῆς ἐκκλησίας εἶναι, «εἴ τι ἐκ βδελυρᾶς ὑποκρι-

¹ Ἐν τῷ συγγράμματι του «Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει τῶν περὶ αὐτὸν» (Migne, E. Π. 135, 729 κ. ἐ.).

² ἸΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Λόγος, ὅτε τῆς ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεῖς Εὐτρόπιος ἀπεσάσθη... (Migne, E. Π. 52, 397).

³ Ἐπιστολαὶ Β', 20.

σίας και δεισιδαιμονίας ἢ ἕξ ἀγερώχου ὑπεροχῆς ἀσυνειδήτων κατὰ καιρὸν δεσποτῶν, ἐν καιρῷ ἀμαθείας και βαρβαρότητος, βέβηλον και ἐωσφορικὸν παρεισέδου εἰς τὴν ἀβέβηλον και ἄμωμον τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν, τοῦτο ὡς τοιοῦτο ἀποδειχθέν, ἐξελεῖν»; Πράγματι, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς διαφόρους ἐποχὰς παρεισέδυσάν τινα «εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ ἀπὸ τῶν φυκῶν και ὀστρέων τῆς προλήψεως και δεισιδαιμονίας, τὰ ὁποῖα ἐπικαθήμενα ἐπὶ τῆς ψυχῆς παρεμόρφωσαν αὐτὴν εἰς βαθμὸν, ὥστε πᾶν ἄλλο νὰ εἶναι ἢ ψυχὴ ὀρθόδοξος»¹, εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἐκκαθάρισις τοιούτων παρεμβλήτων στοιχείων εἶναι ἐπιβεβλημένη. Τοιαύτη ἐνέργεια δὲν ἀποτελεῖ νεωτερισμὸν ἢ καινοτομίαν, ἀλλ' εἶναι ἀποτέλεσμα ἐχέφρονος και ὑγιοῦς συντηρητικότητος, διότι, μὴ λησμονῶμεν ὅτι, θέλοντες νὰ διατηρήσωμεν πάντα ὅσα ἐν τῇ παρόδῳ τῶν αἰῶνων παρενεβλήθησαν, διακινδυνεύομεν τὰ πάντα, και αὐτὰ τὰ θεμελιώδη και κύρια. Καὶ ἅς μὴ αὐταπατάμεθα καμμύοντες τοὺς ὀφθαλμοὺς και προβάλλοντες τὸ «μὴ κίνει οὐ μόνον τὰ εὖ ἀλλὰ και αὐτὰ τὰ κακῶς κείμενα»· τὰ κακῶς κείμενα εἶναι τι πολὺ ἐπικίνδυνον, και χρονίζοντα συμπαράσφουρον πολλάκις και τὰ εὖ κείμενα. Μὴ λησμονῶμεν ὅτι μικραὶ ἀβαρῖαι ἐπουσιωδῶν, περιπτῶν ἢ και ἐπιβλαβῶν στοιχείων, ὡς και ἐσφαλμένων ἀντιλήψεων σώζουσι πολλάκις τὸ ὅλον, και ἅς μὴ διστάζωμεν νὰ ἐργαζώμεθα πρὸς ἐκκαθάρισιν αὐτῶν, ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι ἔθιμα και παραδόσεις ἀνευ ἀληθείας εἶναι, ὡς εἶπεν ὁ σπουδαῖος λατῖνος ἐκκλησιαστικὸς πατὴρ τοῦ τρίτου αἰῶνος Κυπριανός, ἀπλῶς «πεπαιωμένοι πλάναι»², αἵτινες φθείρουσι πολλάκις και τὰ ὑγιᾶ στοιχεῖα, και μὴ λησμονοῦντες πόσον οἱ μεγάλοι τῆς ἐκκλησίας πατέρες ἐμόχθησαν πρὸς καταπολέμησιν τῶν δεισιδαιμονιῶν και τῆς τυπολατρείας, ὡς και τῶν θρησκευτικῶν ἐν γένει παρεκκλίσεων.

Πρὸς καθορισμὸν τοῦ τί εἶναι τὸ οὐσιῶδες και τί τὸ ἐπουσιῶδες, τί τὸ ἀρχικὸν και τί τὸ παρέμβλητον, δὲν ἔχομεν ἢ νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τῆς ἐκκλησίας. Πράγματι μόνον ἐκ τῆς μελέτης τοιαύτης ἐποχῆς δυνάμεθα ἀφ' ἐνὸς νὰ ἀντιληφθῶμεν ποῖα ἢ πραγματικὴ οὐσία και ἡ ἰδεώδης μορφή τῆς ἐκκλησίας, και ἀφ' ἐτέρου τίς ἐν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου, και μάλιστα αἰῶνων καταπτώσεως και ἀμαθείας, ἐγένετο παρέκκλισις ἀπὸ ταύτης, ὡς ἐκ τῆς ὁποίας ἐπῆλθε και ἡ παρακμὴ. Μόνον διὰ τοιαύτης παραβολῆς εἶναι δυνατὸν νὰ συναγάγωμεν ἀσφαλῆ συμπεράσματα περὶ τοῦ ποῖον εἶναι τὸ ἰδεῶδες πρὸς ὃ πρέπει νὰ τείνωμεν, ποῖα εἶναι τὰ παρέμβλητα στοιχεῖα, ἅτινα δέον νὰ ἐκκαθάρωμεν, και ποῖα τὰ σημεῖα, ἅτινα χρῆζουσι ἀνακαινίσεως, ἐὰν θέλωμεν ἢ ἐκκλησία νὰ εἶναι ἢ ἄσπιλος

¹ Ἡ φράσις αὕτη παρελήφθη ἐξ ἄρθρου τοῦ τότε μητροπολίτου Τραπεζοῦντος και νῦν ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν κ. Χρυσάνθου, ἐν περιοδικῷ «Κομνηνοί», Τραπεζοῦς 1916 - 1917, σ. 403 - 405.

² ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ, ἐπιστολὴ 74, ἐν τόμῳ δ' λατινικῆς Πατρολογίας Migne.

νύμφη τοῦ οὐρανοῦ νυμφίου, ἡ ἐκκλησία ἡ πράγματι ἐπιδρωῖσα ἐπὶ τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ καὶ τῆς συγχρόνου κοινωνίας.

Ταῦτα λέγοντες, ἐννοοῦμεν ἄριστα τὰς δυσχερεῖας οἰασθήποτε ἀνακαινιστικῆς προσπαθείας, ἥτις, ἐννοεῖται, μόνον βαθμηδὸν διὰ τῶν ἀρμοδίων ἐκκλησιαστικῶν ὀργάνων δύναται νὰ ἐπιτευχθῆ, ἐφόσον οὔτε πρέπει οὔτε συμφέρει νὰ ἐπιβληθῆ ἕξωθεν, ὅτε μετὰ τῶν ζιζανίων δύναται νὰ συμπαρασυρθῆ καὶ ὁ σῖτος. Ἐννοοῦμεν ἄριστα ὅτι, ὡς ἔλεγεν ὁ μέγιστος τῶν διδασκάλων τοῦ γένους Ἰαδαμάντιος Κοραῆς, «τῶν μακρῶν ψυχικῶν ἀρρωστημάτων μακρὰ εἶναι καὶ ἡ θεραπεία»¹. Διὰ νὰ ἔλθῃ ὅμως ὁ καιρὸς τοιαύτης ἀνακαινίσεως — καὶ καλὸν εἶναι νὰ ἔλθῃ ὅσον τὸ δυνατόν ταχύτερον, πρὸς πρόληψιν ἀναποφεύκτων ἐκ τῆς βραδύτητος κακῶν — εἶναι ἀπόλυτος ἀνάγκη νὰ ἀρχίσῃ συστηματικὴ προεργασία, διὰ πεφωτισμένης καὶ εἰλικρινοῦς θέσεως καὶ συζητήσεως τῶν ζητημάτων, πρὸς διαφώτισιν κλήρου καὶ λαοῦ, ὥστε, ὅταν ἐπιστῆ ἡ ὥρα, νὰ λείψουν αἱ συνήθειαι ἐκ καλῆς πίστεως παρεξηγήσεις καὶ ἐκ κακῆς πίστεως ἀντιδράσεις, αἱ παρακολουθοῦσαι πᾶσαν ἀποπειραν διορθώσεως ἢ ἀνακαινίσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἵνα ἀποδειχθῆ οὕτω καὶ ἐμπράκτως πόσον ἀσύστατος καὶ ἐπικίνδυνος εἶναι ἡ ἀντίληψις τῶν θεωρούντων τὴν ἐκκλησίαν μας ἀνεπίδεκτον κινήσεως καὶ προόδου καὶ συνεπῶς νεκράν. Πρὸς τοῦτο ἔχομεν πρὸ παντὸς ἀνάγκην κλήρου ἀληθῶς μεμορφωμένου καὶ ἰσταμένου εἰς τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον τῶν λοιπῶν ἐπιστημόνων· λέγοντες δὲ μόρφωσιν δὲν ἐννοοῦμεν μόνον τὴν ἀπόκτησιν θεωρητικῶν γνώσεων ἀλλὰ κυρίως τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τοῦ ἀληθοῦς χριστιανικοῦ πνεύματος καὶ τῆς οὐσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ, πρὸ παντὸς δὲ τὴν μόρφωσιν ὄντως χριστιανικοῦ ἠθους καὶ χαρακτῆρος, ὡς καὶ σθένους μετὰ συνέσεως πρὸς διακήρυξιν τῆς ἀληθείας, ἄνευ ταπεινῶν ὑπολογισμῶν, ὑστεροβουλιῶν καὶ ἀνθρωπαρεσκειῶν. Μόνον τοιοῦτος κληρικὸς εἶναι δυνατόν πράγματι νὰ ἐπενεργῆ θρησκευτικῶς καὶ ἠθοπλαστικῶς ἐπὶ τοῦ ποιμνίου· «καθαρθῆναι δεῖ πρῶτον, εἶτα καθᾶραι σοφισθῆναι καὶ οὕτω σοφίσαι γενέσθαι φῶς καὶ φωτίσαι»².

Οὕτω μόνον ὑπάρχει ἐλπίς νὰ ἐπανέλθουν αἱ ἡμέραι τῆς ἀρχαίας ἀκμῆς καὶ εὐκλείας, ὥστε ἡ ἐκκλησία νὰ ἐκπληρώνη πλήρως τοὺς ὑψηλοὺς της σκοπούς, οἵτινες δὲν ἀφοροῦν μόνον εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν παρούσαν· ἦτοι εἰς διαμόρφωσιν ὄχι μόνον οὐρανοπολιτῶν, ἀλλὰ καὶ εὐγενικῶν, χρησίμων καὶ νομοταγῶν πολιτῶν καὶ ἀγαθῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, συμβαλλόντων εἰς τὴν πρόοδον τοῦ κοινωνικοῦ ὅλου καὶ εἰς εὐημερίαν τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἰδιαίτατα τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος, μεθ' ἧς ἀνέκαθεν ἡ ἐκκλησία ἀδελφικῶς συνειργάσθη!³

¹ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ, Συνέκδημος ἱερατικός, Μελίτη 1835, σ. 26.

² ΓΡΗΓΟΡ. ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ, Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς Πόντον φυγῆς, κεφ. 81 (Migne, E. Π. 35, 480).

³ Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, Ἐκκλησία καὶ Ἔθνος, ἐν Πρακτικοῖς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 13, 1938 σ. 208 κ.έ.